Tomasz Nowicki

Źródła do badań biograficznych nad osiemnastowiecznym katolickim duchowieństwem parafialnym

Osiemnastowieczne duchowieństwo katolickie było jednym ze stanów uprzywilejowanych. Nie stanowiło jednak, podobnie zresztą jak szlachta, jednolitej grupy społecznej. W jego skład wchodzili biskupi ordynariusze i biskupi pomocniczy, członkowie kapituł katedralnych i kolegiackich oraz duchowni pracujący w parafiach (przede wszystkim plebani i wikariusze). Do stanu duchownego zaliczano też liczną rzeszę członków zakonów i zgromadzeń męskich, spośród których można wyłonić również osoby posiadające święcenia biskupie, a także zakonników prowadzących duszpasterstwo parafialne.

Stan duchowny nie był więc jednolity. Różnice wynikały przede wszystkim ze stopnia święceń danego kapłana. Sakra biskupia w przypadku ordynariuszy w zasadzie wykluczała posiadanie beneficjów parafialnych (choć bywały wyjątki). W przypadku zaś biskupów pomocniczych powodowała, że taki kapłan zwykle posiadał dobrze lub bardzo dobrze uposażone jedno lub kilka beneficjów parafialnych. Co więcej, z reguły był również członkiem kapituły, a najczęściej kilku kapituł.

Na zróżnicowanie członków stanu duchownego miało także wpływ zasiadanie w gronie prałatów i kanoników w kapitułach katedralnych, a w mniejszym stopniu kolegiackich. Kapłani ci, choć nie mieli święceń biskupich, a jedynie prezbiterat, zwykle przechodzili na lepiej uposażone parafie, często zresztą kumulując, wbrew uchwałom soboru trydenckiego, po kilka beneficjów parafialnych. Z tego grona duchownych wywodzili się też najczęściej urzędnicy sądowi (oficjałowie, surogaci, sędziowie delegowani). Członków tej grupy kleru wyróżniało w wielu wypadkach posiadanie tytułów naukowych, co w zasadzie było wymogiem w kapitułach, zwłaszcza katedralnych. Oczywiście i ta kategoria duchowieństwa nie była jednolita pod względem wpływów i uposażenia. Większym prestiżem cieszył prałat katedralny od kolegiackiego, a i uposażenie tego pierwszego było najczęściej dużo wyższe.

Najliczniejszą jednak warstwę kleru stanowili kapłani zatrudnieni w parafiach. Jak już wspomnieliśmy, święcenia biskupie, zasiadanie w kapitule czy bycie człon-

kiem jakiegoś zakonu nie wykluczało możliwości pracy w parafii. Jednak większość duchowieństwa parafialnego stanowili ludzie nieposiadający beneficjów kapitulnych czy będący członkami zakonów. Rzecz jasna droga awansu nie była w tym wypadku zamknięta, ale zależała od wielu różnorakich czynników. Natomiast z punktu widzenia pełnienia funkcji w parafii w skład tego rodzaju duchowieństwa wchodzili przede wszystkim plebani – beneficjenci dóbr parafialnych. Ponadto ich pomocnicy – wikariusze, a także zastępujący plebanów komendariusze czy też luźniej związani z bezpośrednim duszpasterstwem mansjonarze i prebendarze.

Jest zatem rzeczą oczywistą, że wśród kleru prowadzącego duszpasterstwo parafialne występowały liczne różnice w prestiżu, uposażeniu czy sprawowanych funkcjach. Charakteryzując więc duchowieństwo parafialne historyk musi szukać informacji w różnorodnych rodzajach źródeł, zwłaszcza że dla XVIII w. nie ma dokumentacji podobnej do późniejszych akt personalnych.

Na koniec chciałbym zaznaczyć, że artykuł niniejszy powstał głównie na podstawie znajomości dokumentacji źródłowej dotyczącej duchowieństwa parafialnego archidiakonatu pomorskiego (diecezja włocławska), ale podstawowe typy źródeł pozostaną takie same również dla duchownych z innych archidiakonatów i diecezji.

Akta wizytacji kościelnych

Ten typ dokumentacji stanowi podstawowe źródło informacji o klerze parafialnym. Osiemnastowieczni wizytatorzy parafii skrupulatnie odnotowywali całokształt życia parafialnego, w tym podawali wiele danych o klerze. Głębia informacji w zasadzie była większa w wizytacjach z drugiej połowy osiemnastego wieku, mniejsza w pierwszej. Niezależnie od tego wizytacje ukazują jednak stan statyczny, ale wartość ich jest tym większa, im wzrasta owa głębia informacyjna.

Dane o kapłanach zatrudnionych w parafiach w wielu wizytacjach, zwłaszcza z drugiej połowy XVIII wieku, obejmowały zatem:

– imię i nazwisko kapłana;

– wiek w czasie wizytacji, czasem rok urodzenia, bardzo rzadko ścisłą datę;

– pochodzenie terytorialne (określona precyzyjnie miejscowość bądź częściej powiat, dekanat, województwo czy diecezja);

– pochodzenie stanowe (zwłaszcza w przypadku szlachty);

– miejsce kształcenia (kolegium, seminarium, czas pobytu, nauczane przedmioty, stopień uniwersytecki, a niekiedy uniwersytet);

– święcenia (jaki biskup udzielał święceń, gdzie i kiedy dany kapłan uzyskał poszczególne stopnie święceń, tzn. czterech niższych zwykle przyjmowanych jednocześnie oraz trzech wyższych: subdiakonatu, diakonatu i prezbiteratu; w tym wypadku czasem podawano tytuł święceń, a niekiedy informowano również o mszy prymicyjnej);

- informacje o stanowisku w parafii (tzn. czy dany kapłan jest plebanem, komendariuszem czy wikariuszem, czy posiada tytuł prepozyta, czy zarządza inną parafią lub kościołem filialnym bądź szpitalnym, jak długo przebywa w danej parafii, gdzie pracował wcześniej i na jakim stanowisku, jeśli był plebanem, to kto go prezentował na beneficjum, kto instytuował i kto wprowadził na urząd, jeśli zaś wikariuszem, to czy pracował w parafii na podstawie prowizji czy też aplikacji);
- funkcje poza parafią - urzędy w kościelnej administracji terytorialnej (dziekan, wicedziekan, sekretarz dekanatu), urzędy w administracji sądowej (oficjał, surogat, sędzia delegowany, notariusz, obrońca węzła małżeńskiego) lub na dworze biskupim (kapelan, audytor, notariusz kurii);
- beneficja i tytuły w kapitułach katedralnych i kolegiackich;
- informacje dodatkowe, np. w postaci krótkiej notki oceniającej pracę duszpasterską kapłana, czasem informacje o znajomości języków czy prowadzonych procesach sądowych.

Jak widać, zakres informacji w wizytacjach mógł być bardzo szeroki. I to jest główna wartość tego typu źródła w badaniach nad klerem parafialnym. Należy jednak pamiętać, że zakres danych na temat duchownych prowadzących pracę duszpasterską bywał bardzo różny nawet w wizytacjach o dużej głębi informacyjnej. Najpełniejsze dane dotyczyły plebanów, mniej informacji podawano o wikariuszach. Dlatego prowadząc badania prozopograficzne nad duchowieństwem parafialnym należy wykorzystać inne źródła archiwalne, które umożliwią weryfikację danych i uzupełnią statyczny obraz zawarty w wizytacjach.

Księgi konsystorskie

Niezwykle istotnym rodzajem źródeł są księgi wpisów kancelarii konsystorskiej. W okresie staropolskim to właśnie przez urząd oficjała - konsystorz, zwłaszcza zaś przez konsystorze generalne były załatwiane sprawy nie tylko sądowe, ale przede wszystkim administracyjne. Naturalnie zapisy dotyczące spraw administracyjnych załatwianych przed urzędem oficjała znakomicie umożliwiają uzupełnienie informacji o duchowieństwie parafialnym. Są to przede wszystkim wpisy dotyczące instytucji na wakujące beneficja, często poprzedzone informacją o powodach wakowania, do których należała przede wszystkim śmierć poprzedniego plebana bądź przejście na inne, zwykle lepiej uposażone beneficjum. Często także właśnie sama rezygnacja ze stanowiska plebana lub z kanonii czy prałatury była zapisywana w aktach konsystorskich. Ponadto księgi te zawierają wpisy dotyczące udzielania zgody na administrowanie wakującym beneficjum przez plebanów z sąsiedniej parafii czy udzielania komend wikariuszom. Niezwykle istotne informacje zawierają zapisy prowizji dla przyszłych wikariuszy ze strony plebanów. Na ich podstawie można ustalić miejsce przyszłej pracy alumna i warunki jego zatrudnienia jakie oferował mu rządca parafii.

Wartość ksiąg konsystorskich jest znaczna, zwłaszcza w przypadku ustalania konkretnych dat objęcia beneficjum lub rezygnacji z niego. Znaczenie ich jest tym

większe, że były prowadzone w sposób ciągły i dokładne prześledzenie wpisów może ukazać przede wszystkim zmiany na beneficjach. Oczywiście ten typ źródła umożliwia również prześledzenie ewentualnych procesów sądowych odbywanych przed oficjałem, w których stroną był duchowny. Informacje zaczerpnięte z tego rodzaju wpisów pozwalają uzupełniać wiedzę na temat duchowieństwa parafialnego.

Księgi biskupie

Zasadniczy trzon ksiąg wpisów wytworzonych przez kancelarię biskupa ordynariusza, generalnie rzecz ujmując, ma podobny charakter do ksiąg kancelarii konsystorskiej. Tutaj również spotkać możemy wpisy procesów przed sądem biskupim oraz wpisy instytucji bądź rezygnacji z beneficjów. W tym drugim jednak przypadku zwykle są to zapisy dotyczące wyższego duchowieństwa, zwłaszcza instytucji na beneficja kapitulne, a rzadziej na beneficja parafialne. Spowodowane to było tym, że kancelaria biskupia do końca XVIII w. była w zasadzie kancelarią obsługującą jedynie działania samego biskupa. Jak wiadomo, kancelarią ściśle urzędową na terenie diecezji w tym okresie była kancelaria oficjała, a zatem okazjonalnie tylko w księgach biskupich znajdziemy akt instytucji bądź rezygnacji, przez co tracą one walor ciągłości wpisów, tak wyraźny w przypadku ksiąg konsystorskich. Niemniej z pewnością są niezbędnym uzupełnieniem informacji zawartych w tych ostatnich.

Specyficznym wytworem kancelarii biskupiej są serie ksiąg dotyczące czynności pontyfikalnych zdziałanych przez biskupów, zwłaszcza pomocniczych, gdyż w okresie staropolskim to głównie oni udzielali święceń kapłańskich, święcili kościoły czy ołtarze. Najważniejszym i głównym rodzajem źródeł z tej serii są tak zwane księgi święceń. Wymieniają one kleryków, którym udzielano święceń, seminarium, w których studiowali, czasem bliżej opisywały alumna, zwłaszcza w kontekście jego postępów w nauce i formacji w seminarium. Ponadto zwykle precyzyjnie określały czas i miejsce czynności, a przy święceniach wyższych informowały o prowizji, na podstawie której udzielano sakramentu, co pozwala ustalić parafię, do której trafił po świeceniach neoprezbiter.

Wartość ksiąg świeceń jest nieoceniona. Wizytacje bowiem nie zawsze wyszczególniają seminarium, datę święceń czy ich szafarza. Natomiast liczne informacje z początku kapłańskiej drogi zawarte w tego rodzaju źródłach w zasadzie wymieniają wszystkich kapłanów konsekrowanych przez danego biskupa.

Księgi metrykalne

Pomocniczą funkcję dla badań nad duchowieństwem parafialnym spełniają księgi metrykalne – główny, a najczęściej i jedyny wytwór kancelarii parafialnych. Dzielą się na trzy serie, a mianowicie księgi chrztów, małżeństw i pogrzebów. Na podstawie tego rodzaju źródeł można ustalić przybliżony czas pracy danego kapłana w parafii, gdyż wymieniają one duchownych udzielających sakramentów lub

grzebiących zmarłych i dokładnie określają datę czynności. W miarę pełny obraz dadzą wtedy, gdy zachowane księgi dotyczą dłuższych, kilkudziesięcioletnich okresów. Warto dodać, że czasem można spotkać w nich adnotację o objęciu beneficjum przez nowego plebana i założeniu przez niego nowej księgi. Dodatkowo księgi pogrzebów niekiedy informują o zgonie kapłana pracującego w danej parafii. Najwartościowsze jednak są w tym wypadku księgi chrztów. Ten sakrament był udzielany najczęściej, dlatego przybliżony czas pracy w parafii danego kapłana określą one najprecyzyjniej.

Kwerenda w księgach metrykalnych jest dość żmudna ze względu na jednorodny typ informacji na temat kleru. Poprzez analizę zapisów w księgach metrykalnych możemy ustalić tylko listę duchownych pracujących w danej parafii wraz z przybliżonymi datami ich duszpasterzowania i z tego punktu widzenia ten typ źródła ma wyjątkowe znaczenie pomocnicze i uzupełniające.

Inne rodzaje źródeł

W badaniach prozopograficznych nad duchowieństwem parafialnym dane na temat członków tej grupy znaleźć można i w innych źródłach. Wymienić należy w tym przypadku metryki seminaryjne, klasztorne księgi zmarłych, opisy kościołów i kroniki parafii czy klasztorów, akta kapituł czy też wydawane od XVIII w. rubrycele i schematyzmy diecezjalne.

Najciekawsze będą metryki seminaryjne. Zawierają informacje o zapisujących się do seminarium przyszłych kapłanach. Z reguły informują o wieku w chwili zapisu, określają datę przybycia, czasem szkołę, którą wcześniej ukończył kandydat na kapłana. Często też informują o postępach w nauce i charakteryzują osobę. Niekiedy podają tytuł, daty oraz miejsce święceń[1].

Klasztorne księgi zmarłych poza informacją o zmarłych zakonnikach często informują o zmarłych plebanach świeckich, zwłaszcza o takich, którzy w jakiś sposób byli związani z klasztorem bądź opactwem (np. poprzez darowizny na rzecz zakonu). W przypadku zakonników, którzy prowadzili duszpasterstwo, księgi zmarłych i kroniki klasztorne są nieocenionym w miarę pełnym źródłem ukazującym przynajmniej najważniejsze fakty z życia zakonnika[2].

---

[1] Dla archidiakonatu pomorskiego kapitalne znaczenie ma metryka seminarium papieskiego w Braniewie wydana drukiem przez G. Lühra (*Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578–1798. Im Namen des Historischen Vereins für Ermland herausgegeben und mit biographischen Zusätzen versehen von Prof. Dr. Georg Lühr*, Braunsberg 1925), ponieważ w seminarium tym kształciło się ponad 19% księży pracujących potem na terenie archidiakonatu; zob. T. Nowicki, Duchowieństwo parafialne archidiakonatu pomorskiego w XVIII wieku, Lublin 2000, s. 134, msp pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersyteckim KUL.

[2] Przykładowo dla terenu pomorskiego bardzo cennym osiemnastowiecznym źródłem, w wielu miejscach uzupełniającym wiedzę o duchowieństwie parafialnym, była księga zmarłych klasztoru koronowskiego: *Liber mortuorum monasterii Coronoviensis O. Cist.*, wyd. A. Mańkowski, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu" 25, 1931.

Istotne znaczenie mają też spotykane niekiedy w archiwach kościelnych źródła opisowe, dotyczące działania poszczególnych parafii i duchowieństwa tam pracującego. Jednak informacje zawarte w takich opracowaniach muszą być weryfikowane poprzez inne źródła, zwłaszcza o charakterze urzędowym, jak wizytacje czy księgi konsystorskie[3].

Informacje na temat kapłanów, członków kapituł katedralnych lub kolegiackich, znaleźć można w księgach kapitulnych. Najważniejsze będą w tym wypadku księgi instalacji na beneficja i protokołów zebrań kapituły, o mniejszej randze serie ksiąg gospodarczych.

W wieku XVIII były już wydawane schematyzmy diecezjalne, ale nie informowały one pierwotnie o duchowieństwie parafialnym. Pod koniec XVIII stulecia zaczęto jednak drukować początkowo listy prałatów, kanoników i dziekanów oraz zmarłych w poprzednim roku duchownych, a potem wykazy parafii wraz z pracującymi w nich księżmi. Tego typu źródła mogą mieć istotne znaczenie szczególnie wobec braku akt typu opisowego (np. akt wizytacji) z końca XVIII i początków XIX stulecia. Umniejsza ich znaczenie fakt, że z powodu wydawania ich w cyklu rocznym nieprecyzyjnie przedstawiają rok, w którym doszło do zmiany na beneficjum[4].

Materiał źródłowy w badaniach nad osiemnastowiecznym duchowieństwem parafialnym jest dość różnorodny. Zebranie informacji biograficznych utrudnia brak jednolitego typu źródła opisującego konkretnego kapłana, jakie dla okresu akt spraw stanowią teczki personalne. Historyk zmuszony jest szukać danych biograficznych w dokumentacji pochodzącej z różnych kancelarii. Co więcej, wobec braku szczegółowej ewidencji (np. w postaci indeksów lub katalogu) szybkie do-

---

[3] Archidiakonat pomorski posiada dwa bardzo wartościowe opracowania tego typu. Pierwsze to dzieło przeora kartuzów Jerzego S c h w e n g l a, *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper subsidia literaria poscens a viris bonis et doctis cellectus ad interim a Georgio Schwengel Carthusiae priore 1749*, curavit Bruno Czapla, „Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu" 16/19, 1912–1915. Autor ten opisał większość kościołów znajdujących się w archidiakonacie, podając również wykazy księży tam pracujących. I drugie dzieło to dwutomowe opracowanie Jana B o r k a, najpierw wikarego w Kościerzynie w archidiakonacie pomorskim, potem plebana w Borzyszkowach w archidiakonacie kamieńskim archidiecezji gnieźnieńskiej: *Echo sepulchralis sive Epitaphia, Inscriptiones studio et labore A.R.D. Joannis Borck Parochi Borzyszkoviensis et Breznensis collecta A.D. 1765*, Pars I, sygn. V8 oraz *Echo sepulchralis sive Epitaphia, Inscriptiones ac Monumenta Varia Prussiae illiquae adjacentum Provinciarum* [...] *A.R.D. Joannis Borck Parochi Borzyszkoviensis et Breznensis collecta A.D. 1765*, Pars II, sygn. V9. J. Bork, podobnie jak J. Schwengel, opisywał zwiedzane przez siebie pomorskie świątynie, umieszczając jednocześnie informacje o klerze parafialnym.

[4] Rubrycele i schematyzmy zebrał S. L i b r o w s k i, *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w Księgozbiorze Podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, cz. 1, *Rubrycele i schematyzmy diecezjalne*, z. 1, *Diecezja augustowska – archidiecezja krakowska*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" (dalej: ABMK) t. 23, 1971, s. 213–310; z. 2, *Diecezja lubelska – diecezja płocka*, ABMK t. 24, 1972, s. 5–94; z. 3, *Diecezja podlaska – diecezja warmińska*, ABMK t. 25, 1972, s. 39–113; z. 4, *Archidiecezja warszawska – diecezja żmudzka*, ABMK t. 26, 1973, s. 89–197; cz. 2, *Rubrycele i schematyzmy zakonne*, ABKM t. 27, 1973, s. 57–130.

tarcie do informacji zawartych w księgach wpisów jest niemożliwe, a kwerenda archiwalna pozostaje żmudna i często mało efektywna. Dodatkowe utrudnienie stanowi fakt, że materiały archiwalne są przechowywane w różnych archiwach, przede wszystkim kościelnych. Przyczyn należy upatrywać w licznych zmianach granic polskich diecezji, jakie miały miejsce w XIX i XX w.

Sądzę jednak, że mimo to warto prowadzić badania nad duchowieństwem parafialnym z okresu staropolskiego. Nie tylko zresztą badania biograficzne. Te bowiem mogą i powinny być punktem wyjścia do głębszej charakterystyki najniższej warstwy polskiego kleru.